

Kitap Tanıtımı Zekiyüddin Şaban / İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh) | Beyza Nur Yıldız

İDE AKADEMİ | DÖNEM ÖDEVİ 2020-2021

(trc:İbrahim Kâfi Dönmez), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018, 600 sayfa, ISBN 978-975-389-033-5.

Zekiyüddin Şaban tarafından kaleme alınmış olan bu eser, modern dönem İslam hukuk usulü kitaplarından biridir. Zekiyüddin Şaban, İbrahim Üniversitesi'nde İslam Hukuk Usulü dersi verdiği dönemde ders kitabı olması amacıyla bu eseri yazmıştır. Daha sonra Usûlü'l-fıkh'ı-İslami adıyla dördüncü baskı olarak yayınlanan (1979, Karyunus Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları) eser İbrahim Kâfi Dönmez tarafından bazı notlar eklenerek Türkçe'ye tercüme edilmiştir (1990, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları).

Bilindiği gibi İslam Hukuk Usulü alanında elimize ulaşan yazılı en eski kaynak İmam Şâfiî'nin er-Risâle adlı eseridir. Bu eserden sonra konuyla ilgili daha kapsamlı ve yöntemsel eserler yaklaşık bir buçuk asır sonra (IV. yy) fikhî mezheplerin oluşumunun tamamlanması ve fûrû eserlerinin belli bir seviyeye ulaşması sonrasında ortaya çıkmıştır. Bu ilk dönem usul eserlerinde "mezhebî karakter" ön plana çıkmaktadır. IV. yy'dan modern döneme kadar telif edilen eserlerin muhtevasını ise mevcut eğilimler belirlemiş, felsefe, mantık, fıkıh, kelam gibi ilimlerle münasebet seviyesine göre içerik ve yöntemsel olarak farklılaşan eserler ortaya konulmuştur.

Modern döneme gelindiğinde ise İslam Hukuk Usulü alanında klasik eserlerden farklı bir yazım şekli benimsendiği görülür. Muhammed el-Hudârî'nin Uşûlü'l-fıkh adlı kitabının öncülük ettiği modern dönem usul yazımında temel eğilim, klasik eserlerdeki ıstılahî yoğunluk ile ortaya çıkmış ağır dili basitleştirmek, farklı usul ekollerinin benimsemiş olduğu anlayışları birleştirmek, derin bir anlatım yerine usul ilmiyle ilgili genel bir çerçeve çizip meseleleri yüzeysel ele almak şeklinde olmuştur. Bu eserler aynı zamanda İslami ilimler noktasında derinleşmemiş ve klasik eserlerle irtibatı olmayan kişilerce de rağbet görmüş, dahası usûl-i fıkıh alanına dair giriş niteliğinde okuma yapma imkânı sunmuştur.

Tanıtımını yaptığımız ve Zekiyüddin Şaban'ın kaleme aldığı İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh) isimli eser de yine bu kaygılar çerçevesinde oluşturulmuş bir modern dönem usul eseridir. Müellif eserin önsözünde bu hususa şu ifadelerle dikkat çekmiştir; "Bu konuda kitap yazan müelliflerin bir kısmı, okuyucuyu asıl konuya eğilmekten alıkoyacak ölçüde cede ve lafzî tartışmalara yer vermiş, bir kısmı ise bilmece veya anlaşılması imkânsız sözler haline getirecek derecede muhtasar ifadeler kullanmışlardır. Tabii ki bu son durum ifadedeki kapalılıkları gideren ve müellifin maksadına açıklık getiren "şerhler" yazılması, aynı şekilde şerhler için "hâşiyeler", hâşiyeler için de "takrirât" ve "ta'likât" yapılması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Böylece, kitaba başvuranın temel kaygısı, o kitabın üslûbunu anlamak ve ifadelerini çözmek olmuş, okuyucu, ilmin esası ve özünden çok lafızlarla uğraşmak zorunda kalmıştır." (s.25-26)

Müellif bu sorunsallardan yola çıkarak oluşturduğu eserle konu edilen ilmi sade ve kolay anlaşılır bir üslûp kullanarak, ana hatlarıyla ve birçok farklı örnekle ele almış, bu alanda ilk kez okuma yapan veya ders alan kişiler de dâhil herkesin kolayca anlayabileceği bir eser ortaya koymayı hedeflemiştir. Klasik eserlerde var olan zorluğu dikkate alarak hazırlanan kitap, birçok üniversite ve fakültede ders kitabı niteliğinde okutulmuştur.

Bahsini ettiğimiz eser giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Müellif bölümleri ve konuları oluştururken diğer birçok günümüz eseri gibi Gazzalî'nin dört ana bölüm halinde düzenlediği usul konuları tasnifini esas almış ve bu tasnife göre bir sıralama tercih etmiştir. Bu sıralamada usul faaliyetinin sonucu olarak elde edilen şer'î hükmün yani "semerenin" etrafında oluşmuş bir tasnif söz konusudur. Buna göre eserde, semerenin elde edileceği kaynaklar Şer'i Hükümlerin Delilleri başlığıyla, elde edilen semere Şer'i Delillerden Çıkarılan Hükümler başlığıyla, semere elde etme keyfiyeti Kaynaklardan Hüküm Çıkarma (İstinbat) Metotları başlığıyla, son olarak semereyi elde edecek kişi İctihad ve Taklit başlığıyla ele alınmıştır.

Fıkıh usulüne dair genel bilgilerin verildiği giriş bölümünde ilk olarak konu edilen ilmin tanımı yapılmış; gayesi, konuları, kapsamı hakkında tafsilatlı bilgiler verilmiştir. Yine giriş bölümünde İslam Hukuk usulü ilmi ile fıkıh ilminin kapsamından bahsedilmiş, usulcünün ve fakihin faaliyet metotları arasındaki farklılıklar ve söz konusu iki alanın birbirleriyle olan münasebeti ele alınmıştır. Müellif giriş bölümünde dahi ulaşmayı amaçladığı hedefe sadık kalmış, bu iki alan arasındaki farkı belîğ bir şekilde, sözü yormadan birçok örnekle açıklamıştır. Burada işaret edilen münasebet ise; usulcünün icmalî (külli) delilleri incelemesi sonucu, şer'i delillerle ispatlanmış külli nitelikte kurallar tespit etmesi ve fakihin tafsili (cüz'i) delilleri inceleyip usulcünün tespit ettiği kurallar ışığında cüz'i hükümler çıkarması şeklinde belirtilmiştir.

Giriş kısmının ilerleyen bölümlerinde usûl-i fikhın doğuşuna değinilmiştir. Farklı etnik grupların İslam'a katılması sonucu ortaya çıkan yeni durumlar karşısında müçtehitlerin muhtelif metotlarla içtihat faaliyetlerini yürütmeleri ve ehil olmayanların müçtehitlik iddiasında bulunmaları, usul ilminin ortaya çıkışındaki sebepler olarak belirtilmiştir. Daha sonra bu ilmin tedvin sürecine değinilmiş, usûl-i fikhın kurallarını müstakil bir eser halinde ilk bir araya getirenin İmam Şâfiî olduğu söylenmişse de bu metotları ilk defa ortaya koyanın İmam Şâfiî olmadığı da açıklanmıştır. Buna göre; müçtehit imamların her birinin kendine has yöntemleri vardı, İmam Şâfiî'nin ortaya koyduğu eser ise İslam hukukunun kaynakları üzerindeki araştırmaları sonucu kendi zihin süzgecinden geçirdiği kurallara dayanıyordu.

Yine bu bölümde tedvin sürecinin devamında ortaya çıkan yöntemler izah edilmiş, Mütakellimün ve Hanefiyye metotlarına dâir mâlûmatlar verilmiştir. Bilhassa Hanefiyye metodu açıklanmış, yöntemlerinin işleyiş şekline ilişkin örnekler vererek izahlar yapılmıştır. Her iki metoda göre tedvin edilmiş usul kitapları örnekleri verilmiş, aynı zamanda iki metodu meczedip tek bir yerde toplayan eserler de zikredilmiştir.

Eserin birinci bölümü, kitabın muhtevasında en geniş alanı kapsayan, İslam hukukunun kaynaklarının ele alındığı Şer'i Hükümlerin Delilleri başlıklı bölümdür. Burada konu, tafsilatlı bir şekilde açıklanmadan önce deliller, usul âlimlerinin kabulleri çerçevesinde sınıflandırılmıştır. Üzerinde ittifak edilen deliller; kitap, sünnet, icma, kıyas olarak sıralanmış, ihtilaf olan deliller ise; mesâlih-i mürsele, istihsan, örf, sedd-i zerâyi', şer'u men kablenâ, sahâbî kavli ve istishab olarak belirtilmiştir. Tüm bu delillerin işlevinin, Allah'ın efendimiz Hz. Muhammed (aleyhisselâm) vasıtasıyla kullarını sorumlu tuttuğu hükümlerin açıklanması olduğu ifade edilerek şer'i delillerin tümüne dair bazı özellikler ele alınmıştır.

Buna göre; bahsedilen ilk özellik şer'i delillerin naklî ve aklî olmak üzere iki neviden oluştuğudur. Müellifin bu ayırmada esas aldığı nokta, delilin vahye dayanması değil de, delilin oluşmasında müçtehidin aklının ve re'yinin katkısı ile ilgilidir. Bu esastan hareketle "naklî deliller" içinde yalnızca kitap ve sünneti göstermemiş aynı zamanda icma (müçtehidin onunla istidlâinden evvel mevcut), sahâbî kavli, örf ve şer'u men kablenâ da naklî deliller arasında zikredilmiştir. "Oluşmasında müçtehidin katkısı olan deliller" olarak tanımlanan "aklî deliller" arasında ise kıyas, mesâlih-i mürsele ve istihsan zikredilmiştir. Müellif bu ayrımların yalnızca delillerin menşei ile ilgili olduğunu, içtihat faaliyetlerinde bu delillerden yararlanma bakımından her nevi delilin birbirine muhtaç olduğunu vurgulamıştır. Zikredilen özelliklerden bir diğeri; şer'i delillerin, aklîselime ters düşmeyeceğidir. Delilin aklîselime aykırı olması durumu yalnızca; sahih olmaması, şâriin kastettiği şekilde anlaşılmasa, akılda bir hastalığın mevcut olması, şahsi arzulara kapılma ya da sakıncalı görüşlere meyletme durumlarında söz konusu olabileceği fikri savunulmuştur. Delillerle ilgili bahsedilen son özellik ise; delillerin kendi başına birer hukuk kaynağı olduğudur. Müstakil bir hukuk kaynağı olmayan delil olarak ise "kıyas" zikredilmiştir. Çünkü kıyas kitap, sünnet ve icmâda bulunan bir "asl"a ihtiyaç duymaktadır. Bu noktadan hareketle de şu söylenebilir ki kıyas, hükmü açığa çıkarır en baştan hüküm koymaz.

Şer'i delillerle alakalı ortaya konan genel bilgilerden sonra bu bölümde bahsedilen tüm deliller tafsilatlı bir şekilde ele alınmıştır. Her bir delilin tarifi yapılmış ve kaynaklık durumları izah edilmiştir. Delillerin farklı mezhep ve görüşlerce de nasıl kabul edildiği değerlendirilmiş, bu konuda anlatımı zorlaştırmadan detaylara girilmiştir. Misalen icmânın kaynak değeri ele alınırken cumhurun görüşünün yanında, Nazzam, Şia ve Haricilerin de görüşleri açıklanmış, aynı zamanda usûl-i fıkıhtan bağımsız olarak bu ekollerin ortaya çıkışı, teşekkül süreçleri

ve savundukları fikirler dipnot kısmında detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Bu açıklamalar İslamî ilimlerde çok da derin bilgilere sahip olmayan okurlar için meselelerin arka planını anlama noktasında faydalı olmuştur. Kaynaklık açısından üzerinde ihtilaf bulunan delillerde, kaynaklığı kabul eden mezhep ve ekollerin bu konudaki hüccetleri açıklanmış, ardından kabul etmeyen mezhep ve ekollerin hüccetlerine değinilmiştir. Müellif, delilleri kaynak olarak kabul etmeyenlerin hüccetlerini tek tek değerlendirmiş, cevap niteliğinde açıklamalar yapmıştır. Bu noktada tercihe şayan bulunduğu görüşleri hüccetlerle desteklemesi, okurun zihninde konuyla ilgili herhangi bir boşluk kalmamasını sağlamıştır.

Şer'î Delillerden Çıkarılan Hükümler konusu eserin ikinci bölümünde izah edilmiştir. Bu mevzu; "hüküm ve kısımları", "el-hakim", "el-mahkûm fih" ve "el-mahkûm aleyh" olmak üzere dört başlık halinde ele alınmıştır. İlk olarak teklifi hüküm ve vaz'i hüküm ayrımı yapılmış, aralarındaki farklardan bahsedilmiş, usul literatürü ve fıkıh literatüründeki teklifi ve vaz'i hüküm tanımları yapıp örnekler verilmiştir. Müellif, verdiği örneklerde önemli bulunduğu ihtilaflı hususları dipnotta da olsa açıklamış, ihtilaf karşısında tercih ettiği görüşü zikretmiştir. Daha sonra bu bölüm içerisinde teklifi hükmün nevilerinden bahsedilmiştir. Burada vacip, mendup, haram, mekruh ve mubah hükümleri tek tek ele alınmış, teferruatlı bir şekilde açıklanmıştır. Bilhassa vacip hükmü açıklanırken detaylara girilmiş, konu dört başlık ve birçok küçük başlık halinde ele alınmıştır. Vaz'i hükümler konusu açıklanırken ise sebep, rükün, şart, mani ve sıhhat-fesat-butlan terimleri tek tek açıklanıp, tanımları yapılmıştır.

Hüküm koyma yetkisinin sahibi ve bilginin dayanaklarının ele alındığı "el-hâkim" başlıklı konuya bahsedildiği gibi eserin ikinci bölümünde yer verilmiştir. Müellif burada hüküm koyma yetkisinin yalnızca Allah'a ait olduğunun tüm İslam âlimleri tarafından kabul gördüğünü vurgulamıştır. Bu noktada asıl ihtilafın "hükümlerin idrakini sağlayan yol" meselesinde olduğu ifade edilir. Fakat esasen bu görüş ayrılığının perde arkasında kelamî bir konu olan "hüsün ve kubuh teorisi" bulunduğu gerekçeyle teori özetlenerek konu bu açıdan izah edilmiş, mezheplerin bu konudaki görüşleri ortaya konmuştur. Kendisine ilahi mesaj ulaşmamış olan kişilerin dinen yükümlü sayılıp sayılamayacağına dair görüşler bu teori etrafında şekillendiği için müellif bu konu üzerinde derinleşmekten çekinmemiştir. Kendisi de Mâtürîdiyye'nin görüşünü tercih ettiğini açıklamıştır.

Teklifi veya vaz'i hükümlerin ilgili bulunduğu fiil ya da durumların yani hükmün konusunun anlatıldığı "el-mahkûm fih" kısmı da bu bölümde ele alınan konulardandır. el-Mahkûm fih'in tarifi, şartları ve kısımları açıklandıktan sonra mükellefin konu edildiği "el-mahkûm aleyh" başlıklı konu ikinci bölümde değinilen son konu olmuştur. Mükellefiyetin temelini oluşturan şartlar, ehliyet teorisi ve ehliyet arızalarından bu başlık altında bahsedilmiştir.

Eserin üçüncü bölümü olan Kaynaklardan Hüküm Çıkarma (İstinbat) Metotları başlıklı bölümde, Kur'an ve sünneti anlayarak onlardan hüküm çıkarabilmek amacıyla istifade edilen kurallar ihtiva edilmiştir. İslam hukukunun asli kaynaklarını anlayabilmek için Arap dilinin lafızlarının delalet ettiği manaları bilmek gerektiği fikrinden yola çıkılarak bu bölümde, manaya göre lafızlar dört bakımdan ele alınıp açıklanmıştır. Evvelen, vazolunduğu mâna bakımından lafızlardan "hâs", "âm" ve "müşterek" olmak üzere üçe ayrılarak bahsedilmiştir. Manaya göre yapılan taksimlerden ikincisi, kullanıldığı mana bakımından lafızdır. Müellif yaptığı taksimde bu başlığa değinmekle birlikte diğer usul eserlerinden farklı olarak konunun aslen beyan ilmine ait olduğunu ifade edip eserinde bu ayırmadan bahsetmeyeceğini açıklamıştır. Ancak mütercim çevirisinde bu konuya kısa da olsa yer verip açıklamıştır. Üçüncü olarak manaya delâletin açıklığı ve kapalılığı bakımından lafız konusu ele alınmıştır. Bu kısımda Hanefî âlimlere göre lafızların açıklık ve kapalılık taksimlerinin yanı sıra Mâlikî ve Şâfiî âlimlerinin de taksimlerine yer verilmiştir. Dördüncü olarak ise mânaya delâletin şekli bakımından lafız konusu izah edilmiştir. İbârenin delâleti, işâretin delâleti, nassın delâleti ve iktizânın delâleti bu konu altında ele alındıktan sonra Hanefiler dışındaki mezhep ve ekollere göre delâletin nevilerine de değinilmiştir.

Hükümlerin gayeleri (el-makâsıd el-âmmeh), delillerin teâruzu ve nesih konuları da eserin üçüncü bölümünde değinilen konular arasındadır. Usul-i fıkıh konuları arasında zor ve derin kabul edilebilecek bir konu olan delillerin teâruzu konusunu müellif çok açık ve anlaşılır bir şekilde izah etmiştir. Aynı açıklıkla nesih konusunu da izah eden müellif, neshin hikmeti, neshi bilme yolları, neshin zamanı ve tahsis ile arasındaki farklara da

değinererek örneklerle konuyu daha anlaşılır kılmıştır.

Eserin dördüncü ve son bölümü İctihad ve Taklit 'tir. Müellif bu bölümde ilk olarak içtihat bahsini ele almış, tarifi, şartları, konusu ve hükmünden bahsetmiştir. Daha sonra günümüzde içtihadın mümkün olup olmadığı meselesini tartışmıştır. Müellif, günümüzde müçtehit olma şartlarının bir kişide toplanmasının çok zor olduğunu belirtse de bu durumun içtihadın kesildiği anlamına gelmeyeceği fikrini de savunmuştur. Mezhepte içtihat ve fetvada içtihat metotlarının günümüzde hala kullanılabileceğini vurgulamıştır. İctihatla ilgili meseleler ele alındıktan sonra taklit konusu açıklanmış taklidin caiz olduğuna dair görüşler zikredilmiş ve eser bu noktada tamamlanmıştır.

Zekiyüddin Şâban'ın telif ettiği bu eser daha önce İslamî ilimlerde derinleşmemiş olanlar için klasik eserlerin derin dünyasında kaybolmadan, usûl-i fıkha dair genel çerçevede ve anlaşılır bir üslupla bilgiler verecek niteliktedir. Değinilen konular okuyanın zihninde konuyla ilgili bir harita oluşturabilecek düzenle tasnif edilmiştir. Müellif, kavramların izahı noktasında bol örnek vermekten çekinmemiş, meselede anlaşılmamış herhangi bir konu kalmayana değin birçok yönden misaller vermiştir. Gerektiği yerde diğer ilimlere dair olan konuların izah edilmesi, mezheplerin genel görüşlerinden bahsedilmesi, yalnızca Hanefi mezhebine dair fikirlerin değil, diğer birçok mezhep ve âlimin fikirlerine yer verilmesi okurun meseleyle ilgili külli bir bakış açısına sahip olmasını sağlamaktadır. Müellifin ihtilaf olan mevzularda tüm görüşleri sıralayıp daha sonra kendi tercih ettiği görüş üzerine deliller getirmesi, diğer görüşlere cevaplar vererek değerlendirmeler yapması da okuyucunun meselelerin arka planına temas etmesine yardımcı olmuştur. Eser İslamî ilimlerde ya da usûl-i fıkhta derinleşme düşüncesinde olan öğrencilerin de giriş mahiyetinde okuyabileceği bir eser niteliğindedir. Klasik eserler okunmadan evvel bu kitap öğrencinin zihninde genel bir çerçeve oluşturacaktır. Nitekim birçok İlahiyat ve İslami İlimler fakültesinde de eser, ders kitabı olarak okutulmaktadır.